

رباعیات خیام

جمال و شکوه

دکتر هادی خدیور

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد همدان

چکیده

از قرن نوزدهم که فیتز جرالد، شاعر، شرق‌شناس و پژوهشگر انگلیسی، تعدادی از رباعیات خیام را به شعر انگلیسی ترجمه کرد، شهرت خود و خیام را جهانی نمود. در این مقاله کوشش ما بر این است که فقط به چند علت از اقبال و استقبال جهانی به رباعیات خیام و ترجمه‌ی فیتز جرالد اشاره کنیم.

بنابر این قصد ما مطرح کردن موضوعات تکراری پیرامون خیام و رباعیات او نیست، بلکه بیش‌تر به دنبال پاسخ این پرسش هستیم که راز و رمز موفقیت فیتز جرالد در ترجمه‌ی رباعیات خیام در چیست؟

خیام جهانی نام

برای این که خوانندگان ماهنامه‌ی حافظ به کثرت توجه به خیام و آثار او و ترجمه‌های اشعارش در سراسر جهان بیش‌تر آگاه شوند، آمار و ارقامی را از دو کتاب ارزشمند می‌آوریم، آمار اول از کتاب ارزشمند سیری در بزرگ‌ترین کتاب‌های جهان^۱ است که چاپ اول آن سال ۱۳۵۳ حدود سی‌سال پیش انجام شده و آمار دوم از کتاب کتاب‌شناسی عمر خیام^۲ گرفته شده که به همت «انجمن آثار و مفاخر فرهنگی» در سال ۱۳۸۱ چاپ شده است. «از وقتی دنیا از طریق ترجمه‌ی فیتز جرالد، متوجه خیام شد، نزدیک به دو هزار کتاب، رساله و مقاله درباره‌ی او انتشار یافت. به گفته‌ی محققان و دانش‌پژوهان، خیام ۳۲ بار به زبان انگلیسی، ۱۶ بار به زبان فرانسوی، ۱۱ بار به زبان اردو، ۱۲ بار به زبان آلمانی، ۸ بار به زبان عربی، ۵ بار به زبان ایتالیایی، ۴ بار به زبان ترکی، ۴ بار به زبان روسی، ۲ بار به زبان دانمارکی، ۳ بار به زبان سوئدی و ۲ بار به زبان ارمنی ترجمه شده است و از ترجمه‌ی فیتز جرالد، شاید نزدیک به ۲۰۰ چاپ انتشار یافته است»^۳.

با مقایسه‌ی اجمالی از آن چه ذکر شد با آمار و ارقامی که از کتاب دوم که حدود سی سال بعد نوشته شده است، خوانندگان می‌توانند شاهد تلاش جهانی در راه شناختن خیام به طور کلی و رباعیات او بویژه باشند. کتاب کتاب‌شناسی عمر خیام از دو بخش فارسی و لاتین تشکیل شده است. بخش اول به معرفی ۱۲۶۲ اثر درباره‌ی خیام و آثار و رباعیاتش اختصاص دارد که به مختصری از آن اشاره می‌کنیم:

- ۱- رباعیات برگزیده، فارسی، اردو، کردی.
- ۲- رباعیات برگزیده‌ی دو زبانه: فارسی - انگلیسی، فارسی - آلمانی، فارسی - اردو.
- ۳- رباعیات دو زبانه: فارسی - انگلیسی (۴۱ مورد)، فارسی - ترکی، فارسی - روسی، فارسی - سریانی، فارسی - عربی، فارسی - فرانسوی و اردو - انگلیسی.

- ۴- رباعیات چند زبانه (۳۷ مورد).
- ۵- نسخه‌های خطی رباعیات (۱۷۶ مورد).
- ۶- رباعیات فارسی (۲۴۵ مورد).
- ۷- رباعیات اردو.
- ۸- رباعیات ترکی.
- ۹- رباعیات عربی (۳۱ مورد).
- ۱۰- سرگذشت‌نامه‌ها و نقد آثار: فارسی (۸۰ مورد)، عربی (۲۰ مورد).
- ۱۱- بخشی از کتاب درباره‌ی خیام و آثارش (۱۳۴ مورد).
- ۱۲- پایان‌نامه‌ها (۱۰ مورد).
- ۱۳- مقالات: فارسی (۳۵۸ مورد)، اردو (۱۶ مورد)، عربی (۵۷ مورد).

بخش دوم کتاب‌شناسی عمر خیام به منابع و مراجع لاتین اختصاص دارد و از ۲۵۶۳ اثر تشکیل می‌شود که به مختصری از آن نیز اشاره می‌کنیم:

- ۱- برگزیده رباعیات: انگلیسی، فرانسوی، آلمانی، اسپانیایی، سانسکریت.
- ۲- رباعیات دو زبانه: انگلیسی - عربی، انگلیسی - چینی، انگلیسی - کاملیه‌تو، انگلیسی - اسپرانتو، انگلیسی - فرانسوی، انگلیسی - آلمانی، انگلیسی - یونانی، انگلیسی - هندی، انگلیسی - ایرلندی، انگلیسی - لاتین، انگلیسی - مالزیایی، انگلیسی - نپالی، انگلیسی - سانسکریت، انگلیسی - اسپانیایی، انگلیسی - تایلندی، انگلیسی - ولزی، انگلیسی - عبری، انگلیسی - مجارستانی و روسی - ازبک.
- ۳- رباعیات چند زبانه.
- ۴- رباعیات به زبان‌های انگلیسی (بیش از ۱۰۰۰ مورد، آفریقایی، آلبانیایی، ارمنی، بنگالی، چینی، چکی، دانمارکی، هلندی، اسپرانتو، فنلاندی، فرانسوی (بیش از ۱۰۰ مورد)، گالیسی، آلمانی (۵۰ مورد)، کولی، گجراتی، مجاری، یونانی، هندی، اندونزیایی، ایتالیایی (۲۰ مورد)، ژاپنی، مالزیایی، نورژی، فیلیپینی، پرتغالی، رومانیایی، روسی (بیش از ۱۵ مورد)، سانسکریت، اسپانیایی (۲۰ مورد)، سواحلی، سوئدی، تاجیکی، تامیلی، ترکی و ...
- ۵- سرگذشت‌نامه‌ها: انگلیسی (۶۰ مورد)، فرانسوی (۱۵ مورد)، آلمانی، نورژی، روسی، ترکی.
- ۶- کتاب‌شناسی انگلیسی.
- ۷- مقالات: انگلیسی (۴۰۰ مورد)، اسپانیایی، تاجیکی، ترکی و ولزی.

خیام بیرون از ایران

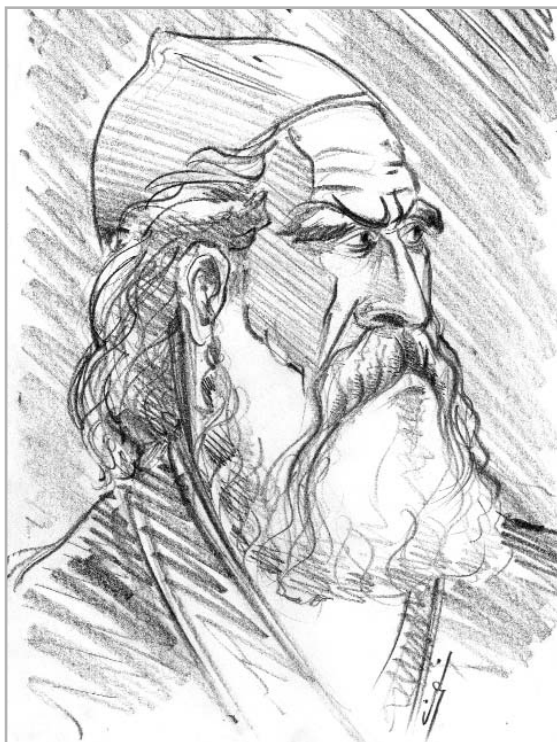
گفتیم هدف عمده دادن آمار و ارقامی از این دست نیست، بلکه در جست‌وجوی راز و رمزهای گرایش عظیم و شگفت‌انگیز جهانی به خیام و رباعیات او ترجمه‌ی شاعرانه‌ی فیتز جرالد از این رباعیات هستیم. قبل از بررسی علل و عوامل این اقبال جهانی به چند نکته نیز اشاره می‌کنیم: در جهان عرب نیز ترجمه‌ی فیتز جرالد شور و شوقی عجیب به پا کرد. «اعراب نیز با شور و شوقی قطع‌نشدنی در تمام قرن بیستم به رباعیات خیام روی آوردند و به ترجمه‌های متفاوتی از آن دست زدند که تعداد آن‌ها به بیش از ۵۰ ترجمه می‌رسد».^۵

صدها شاعر، مترجم، هنرمند و نویسنده‌ی افکار و امال و اندیشه‌های خود را در آئینه‌ی رباعیات خیام، شاعر آسمانی ایران، بیان کردند. بسیاری از آن‌ها با شغف و شور فراوان به یادگیری زبان و ادبیات فارسی پرداختند و سالیان دراز کوشیدند و زحمات فراوان متقبل شدند و مسافرت‌های فراوان کردند.

این کوشندگان عرب از همه‌ی سرزمین‌های عربی بودند، مصر در رتبه‌ی اول قرار داشت، با بزرگانی چون احمد حافظ عوض، عبدالرحمان شکر، احمد رامی، عقاد و محمد سبائی و دیگران که هر کدام از آن‌ها از استوانه‌های شعر و فرهنگ معاصر دنیای عرب به‌شمار می‌آیند. عراق از جهت تعداد رباعیات ترجمه شده، رتبه‌ی اول را دارد و از جهت تعداد مترجمان و شاعران در مرتبه‌ی دوم جای دارد. صافی نجفی، صراف، زهاوی، محمد هاشمی، مصطفی جواد و... از آن جمله‌اند. به ترتیب در این کوشش فرهنگی شاعران مترجمان ادیبان و محققانی از لبنان، اردن، سوریه، فلسطین، بحرین، سعودی، مراکش و... نقش آفرینی کردند.

فیتز جرالد با ترجمه‌ی منظوم رباعیات به‌زبان انگلیسی غرب را شیفته‌ی خیام و فرهنگ و شعر ایران نمود و نام خود را نیز در تاریخ ادبیات انگلستان و جهان جاودانه کرد. سایر مترجمان رباعیات خیام به نوبت خود به شهرت بیش‌تر نام و آوازه‌ی خیام و ایران و ایرانی در سرزمین‌های خود افزودند و بدین‌وسیله شهرت و اعتبار خود را بالا بردند. برای قدرشناسی از این کوشش‌ها و نشان دادن عظمت فرهنگ و شعر ایرانی خصوصاً شعر خیام بخشی از نوشته‌های بعضی از مترجمان رباعیات خیام به شعر عربی را می‌آوریم، باشد که مردم ما بویژه نسل جوان بیش‌تر با مفاخر فرهنگی کشور خود آشنا شوند و قدر آن را بدانند.

احمد صافی نجفی، یکی از شاعران مشهور معاصر عراق می‌نویسد: «تنها همتم به بررسی ادب فارسی و آشنایی با معانی دقیق و اهداف عالی آن مصروف شد تا بتوانم به سرچشمه‌ی زلالی که خیالات عمر خیام، شاعر از آن‌ها سرچشمه گرفته است، دست یابم. شاعری که شیفتگی من به او از شیفتگی و علاقه به سایر شاعران ایران بیش‌تر بود... کوشش برای شکستن این طلسم‌ها، کشف آن‌چه در این گنج پنهان است به من کمک کرد تا به خوانندگان عرب نه تنها خیالات شعری مشهور خیام را هدیه کنم، بلکه آن مرواریدهای پنهانی افکار فلسفی خیام و نکات ادبی و بدیع آن را نیز به آن‌ها عرضه نمایم».^۶

طرح چهره‌ی خیام برای ماهنامه‌ی حافظ
از: حجت حسن ناظر، نیشابور

یکی دیگر از مترجمان شیفته‌ی رباعیات شاعر ایران زمین، احمد رامی شاعر مشهور غنایی اهل مصر است. او ابتدا به ترجمه‌هایی از رباعیات خیام به عربی دست یافت و او را خوش آمد و به خواندن اصل انگلیسی آن‌ها اقدام کرد، اما ترجمه‌ی عربی و انگلیسی نتوانست تشنگی و کنجکاوی او را فروبشاند. عشق به آموختن فارسی و روبه‌رو شدن با اصل رباعیات در درون او شعله‌ور بود تا «این‌که با اعزام او از طرف دارالکتب مصر در سال ۱۹۲۲ به پاریس این آرزو تحقق یافت تا زبان فارسی را در «مدرسه‌ی زبان‌های شرقی» آموخت و در همان‌جا بود که باب‌هایی از شاهنامه و گلستان سعدی و انوار سهیلی را خواند و نسخه‌ی گران‌قیمتی از رباعیات خیام به‌دست آورد.

و می‌گوید: «پس از آن به قرائت و بررسی آن مجموعه پرداختم تا این‌که تمایل پیدا کردم که آن را از فارسی به شعر عربی برگردانم... آن‌چه مرا در آن زمان تشویق به انجام این کار کرد، نیاز زبان عربی به این رباعیات بود که از فارسی ترجمه می‌شد... خصوصاً زبان فارسی را به این جهت آموختم که بتوانم رباعیات را ترجمه کنم. به سرزمین‌هایی که خیام در آن‌ها زیسته بود، سفر کردم. به‌نوعی از حیات او که در آن می‌زیست، انس گرفتم. هنگامی که اشعار او را ترجمه کردم، احساس کردم که سرزمین‌های جدیدی از دنیای نو را به تصرف خود درآوردم...»^۷

ابراهیم عریض از پیش‌تازان شعرا و ادیبان بحرین نیز که از جوانی به شعر روی آورده است و به زبان‌های عربی، اردو، فارسی و انگلیسی آشنایی کامل دارد، با رباعیات خیام، تجربه‌ی نیم‌قرنی دارد. او در دوره‌ی دانش‌آموزی در هند با ترجمه‌ی فیتز جرالد آشنا می‌شود و سایر

ترجمه‌های عربی را می‌خواند، اما در جست‌وجوی نسخه‌های فارسی **رباعیات** است تا از سرچشمه زلال شعر فارسی روح تشنه‌ی خود را سیراب کند. او می‌گوید: «چاره‌ی باقی نمی‌ماند مگر این که خود دست به ترجمه‌ی خیام از فارسی به عربی بزنم، کوشیدم که ترجمه‌ی من نزدیک‌ترین ترجمه‌ها به روح خیام باشد...»^۸

دلایل اقبال به خیام

دلیل این همه شور و شوق و اقبال جهانی به **رباعیات** خیام را باید اول در جمال و جلال خود **رباعیات** خیام جست‌وجو کرد و بعد در ترجمه‌ی هنرمندانه‌ی فیتز جرالده که به نوبت خود عاملی مهم محسوب می‌شود. غنای کامل چهار عنصری شعر خیام یعنی: خیال، عاطفه، زبان و موسیقی از جمله اسباب جاودانگی شعر اوست. ثبت، ضبط و بیان هنرمندانه‌ی تفکرات فلسفی ناب همراه با استدلال‌های شیرین و خیال قوی شعر خیام را از سایر تجربه‌های شعری ممتاز کرده است. در این زمینه استاد دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی می‌نویسد: «به علت کوتاه بودن مجال شاعر (در رباعی) اجزای دو محور افقی و عمودی با یک‌دیگر هماهنگی کامل دارند و تصویرها در جهت افقی شعر، همان زیبایی و تأثیری را دارد که طرح کلی در طول رباعی یعنی: پیوند چهار مصرع با یک‌دیگر قوی است و تا حدی نشان‌دهنده‌ی یک تجربه‌ی شعری خاص... نمونه‌ی برجسته‌ی این کمال و هم‌خوانی دو محور خیال را در رباعی‌های خیام به خوبی می‌توان احساس کرد».^۹

اشعار خیام، این تاملات عالی ذهن بشری، با خیال نیرومند جاودانه شده است. «از این روی در شعر او به تناسب تصویرها با موضوع چندان توجه شده است که در شعر هیچ یک از گویندگان قبل از او دیده نمی‌شود، وقتی در شعر او می‌خوانیم:

ای کاش که جای آرمیدن بودی

یا این ره دور را رسیدن بودی

یا از پس صد هزار سال از دل خاک

چون سبزه امید بردمیدن بودی

یا:

آنان که محیط فضل و آداب شدند

در جمع کمال شمع اصحاب شدند

ره زین شب تاریک نبردند برون

گفتند فسانه‌یی و در خواب شدند

هر یک از تصاویر به‌طور مستقل و بیرون از شعر او بسیار پیش پا افتاده و مکرر می‌نماید، اما در ترکیب بیان او تصویرهایی مانند: «این شب تاریک» یا «چون سبزه امید بر دمیدن بودی» چندان مناسب است که هیچ تصویر تازه و زیبایی از تصویرهای شعری دوره‌ی قبل نمی‌تواند جای آن را بگیرد.^{۱۰}

عامل دیگر گرایش جهانی به شعر خیام در این است که اکثر مترجمان رباعیات او خود شاعر بوده‌اند که بزرگ‌ترین آن‌ها، فیتز جرالده است. درک روابط سازنده عناصر شعر خیام و برگرداندن آن تجربه‌ها به شعر انگلیسی با در نظر گرفتن زمینه‌ی فرهنگ مغرب زمین و ویرایش و پیرایش اشعار چندین بار در سال‌های متمادی، از جمله‌ی رموز جهانی شدن ترجمه‌ی فیتز جرالده است.

علت دیگر موفقیت فیتز جرالده و به تبع او بعضی مترجمان دیگر را در درک سه سازه‌ی توصیف، توصیه و تعلیل رباعیات خیام تعریف کرده‌اند. «خیام در هر رباعی معمولاً در توصیف، گوشه‌یی از طبیعت را وصف می‌کند و در توصیه، به خواننده دستوری و سفارشی می‌دهد و در تعلیل، دلایلی برای توصیه می‌آورد. برای مثال این رباعی را در نظر بگیرید:

اکنون ز صبا دامن گل چاک شده

بلبل ز جمال گل طربناک شده

در سایه‌ی گل نشین که بسیار این گل

در خاک فرو ریزد و با خاک شده

ملاحظه می‌شود بیت اول رباعی بالا در توصیف سروده شده و عبارت، در «سایه‌ی گل نشین» همان سفارش خیام است و بقیه‌ی رباعی تعلیل است. در اکثر رباعیات خیام مستقیم یا غیرمستقیم این سه سازه را می‌توانیم تشخیص دهیم، مثلاً در این رباعی:

چون لاله به نوروز قدح گیر به دست

با لاله رخی اگر تو را فرصت هست

می‌نوش به خرمی که این چرخ کهن

ناگاه تو را چو خاک گرداند پست^{۱۱}

جمال و جلال **رباعیات** خیام و ترجمه‌ی فیتز جرالده از رباعیات را

رموز و نشانه‌هایی دیگر است که در یک مقاله نمی‌گنجد. ■

پی‌نوشت‌ها

- ۱- سیری در بزرگ‌ترین کتاب‌های جهان، حسن شهباز، امیرکبیر، چاپ سوم.
- ۲- کتاب‌شناسی عمر خیام، فاطمه انگورانی - زهرا انگورانی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۱.
- ۳- سیری در بزرگ‌ترین کتاب‌های جهان، حسن شهباز، امیرکبیر، چاپ سوم، ج ۳، ص ۲۷۲.
- ۴- کتاب‌شناسی عمر خیام، فاطمه انگورانی - زهرا انگورانی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۱، (نقل به اختصار).
- ۵- رباعیات خیام در ضیافت شعر عربی، یوسف حسین بکار، ترجمه‌ی دکتر هادی خدیور، دکتر علی طاهری، نشر روزاندیش، چاپ اول، ۱۳۸۳.
- ۶- همان، ص ۱۱۱-۱۱۲
- ۷- همان، ص ۸۱-۸۲
- ۸- همان، ص ۱۴۵
- ۹- صور خیال در شعر فارسی، دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی، انتشارات آگاه، چاپ سوم، سال ۶۶، ص ۱۸۵.
- ۱۰- همان، ص ۵۸۱.
- ۱۱- ماهنامه‌ی مترجم، سال دوم، شماره‌ی چهارم، سال ۷۱، ص ۱۷-۳ (نقل به اختصار).

فراخوان: بیرونی و...

تاکنون برای حافظ، خاقانی، فردوسی، سعدی و خیام ویژه‌نامه‌هایی منتشر کرده‌ایم. شماره‌ی آینده‌ی ماهنامه، نیز ویژه‌ی بیهقی خواهد بود. در نظر داریم که شماره‌ی از ماهنامه را نیز به ابن سینا، ابوریحان بیرونی، مولوی، نظامی، ناصر خسرو، اقبال لاهوری و ابراهیم پورداود اختصاص دهیم. پژوهشگران سراسر کشور را به همکاری فرامی‌خوانیم.